วารสาร มจร บาฬีศึกษาพุทธโฆส ปริทรรศน์
Journal of MCU Palisueksabuddhaghosa Review
ISSN : 3057-1952 (ONLINE)

วิเคราะห์การจัดการการท่องเที่ยวเชิงพุทธที่เหมาะสมสำหรับวัดป่าพุทธชินวงศาราม จังหวัดพะเยา

An Analysis of Appropriate Buddhist Tourism Management for Wat Pa Phutthachinawongsaram. Phayao Province

นางตวงพร ทรัพย์สาคร[1]
Mrs.Tuangporn Supsakorn
E-mail: kaisupsakorn @gmail.com

Received: September 2, 2025 **Revised:** December 17, 2025
Accepted: January 15, 2026

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้ มีวัตถุประสงค์ 2 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษาสภาพทั่วไปของการบริหารจัดการการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย 2) เพื่อวิเคราะห์การจัดการการท่องเที่ยวเชิงพุทธที่เหมาะสมสำหรับวัดป่าพุทธชินวงศาราม ระเบียบวิธีวิจัยเป็นเชิงเอกสาร โดยใช้วิธีการวิเคราะห์เชิงพรรณาสำหรับการเขียนรายงาน

ผลการวิจัยพบว่า การจัดการการท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนาในสังคมไทยมีลักษณะสำคัญ 4 ประการ ได้แก่ (1) การให้ความสำคัญกับการจัดด้านกายภาพและสิ่งแวดล้อมให้เหมาะสมกับการเรียนรู้ทางจิตวิญญาณ (2) การจัดกิจกรรมเชิงพุทธและวัฒนธรรมเพื่อส่งเสริมศรัทธาและสืบสานภูมิปัญญาท้องถิ่น (3) การพัฒนาจิตใจและปัญญาของผู้มาเยือนให้เกิดประสบการณ์ทางธรรม และ (4) การสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนและเครือข่ายผู้เกี่ยวข้องในทุกกระบวนการ สำหรับวัดป่าพุทธชินวงศาราม จังหวัดพะเยา ผลการวิเคราะห์เชิงลึกพบว่า รูปแบบการจัดการการท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนาที่เหมาะสมมีลักษณะเป็น “รูปแบบการจัดการแบบบูรณาการ” ที่เชื่อมโยงศาสนา วัฒนธรรม และเศรษฐกิจชุมชนเข้าไว้ด้วยกันอย่างสมดุล โดยนำหลัก สัปปายะ มาใช้ในการออกแบบพื้นที่และจัดกิจกรรมให้เอื้อต่อการปฏิบัติธรรม พร้อมทั้งให้ชุมชนเข้ามามีบทบาทในฐานะ “ผู้มีส่วนร่วม” ในการวางแผน การให้บริการ และการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น ทั้งนี้ ปัจจัยความสำเร็จที่สนับสนุนรูปแบบดังกล่าว ได้แก่ การมีผู้นำ

[1] นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

ทางศาสนาที่เข้มแข็ง ความร่วมมือของชุมชนท้องถิ่น การประยุกต์หลักธรรมกับการจัดการการท่องเที่ยวสมัยใหม่ และการใช้เทคโนโลยีในการประชาสัมพันธ์ข้อมูล

คำสำคัญ: วิเคราะห์, การจัดการ, การท่องเที่ยวเชิงพุทธ, วัดป่าพุทธชินวงศาราม

Abstract

This thematic paper contains 2 objectives: 1) to study the general conditions of Buddhist tourism management in Thai society, 2) to analyze an appropriate form of Buddhist tourism management for Wat Pa Phutthachinawongsaram. The research methodology is documentary–based. using descriptive analysis for reporting.

The results revealed that Buddhist tourism management in Thai society has been characterized by 4 key elements: (1) emphasizing the organization of physical and environmental conditions to support spiritual learning, (2) organizing Buddhist and cultural activities to promote faith and preserve local wisdom, (3) developing the mind and wisdom of visitors through experiential learning of the Dhamma, and (4) creating participation among local communities and relevant stakeholders in all processes. For Wat Pa Phutthachinawongsaram, Phayao Province. the in–depth analysis showed that the appropriate model for Buddhist tourism management is an “integrated management model” which balances and connects religious, cultural, and community–based economic dimensions. The principle of *Sappāya* is applied to the design of space and the organization of activities in order to facilitate Buddhist practice, while the local community plays a participatory role in planning in service provision and in the transmission of local wisdom. The success of this model is supported by: strong religious leadership, cooperation from the local community, the application of Buddhist principles to modern tourism management and the use of technology for public communication.

Keywords: An Analysis, Management, Buddhist Tourism, Wat Pa Phutthachinawongsaram

บทนำ

ประเทศไทยเป็นดินแดนแห่งพระพุทธศาสนาที่เจริญรุ่งเรืองสืบทอดกันมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน พระพุทธศาสนามีบทบาทสำคัญต่อการหล่อหลอมวิถีชีวิต สังคม และวัฒนธรรมของชาวไทย โดยมีวัดเป็นศูนย์กลางในการถ่ายทอดศีลธรรม จริยธรรม และประเพณีต่าง ๆ ไปสู่ประชาชน นอกจากบทบาท

ด้านศาสนาแล้ว วัดยังถือเป็นแหล่งเรียนรู้ทางศิลปวัฒนธรรม และกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญในมิติทางศาสนาและวัฒนธรรม ซึ่งส่งผลต่อการพัฒนาทางเศรษฐกิจและจิตใจของผู้คน[2]

หลักฐานในพระไตรปิฎกชี้ให้เห็นว่า “วัด” มีบทบาทในฐานะเป็นสถานที่เที่ยวชมมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาล เช่น กรณีที่ชาวบ้านพากันเข้าไปชมวิหารของพระอุทายี[3] และการที่พระพุทธเจ้าทรงส่งสาวกออกเผยแผ่พระธรรมด้วยพระดำรัส “จรถ ภิกฺขเว จาริกำ พหุชนหิตาย พหุชนสุขาย โลกานุกมฺปาย อตฺถาย เทว มนุสฺสานำ แปลเป็นภาษาไทยว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเที่ยวไป เพื่อประโยชน์แก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์[4]” อันสะท้อนให้เห็นถึงการเดินทางและการเผยแผ่ธรรมะที่เป็นต้นกำเนิดของการท่องเที่ยวเชิงพุทธ อีกทั้งยังมีการกล่าวถึง และยังมีข้อความที่ปรากฏในพระไตรปิฎกตอนหนึ่ง ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสกับพระอานนท์ ว่า อานนท์ สังเวชนียสถาน 4 แห่งนี้ เป็นสถานที่ที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดู ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ผู้มีศรัทธาจะมาดูด้วยระลึกว่า ตถาคตประสูติ ในที่นี้... ว่า ตถาคตได้ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณในที่นี้... ว่า ตถาคตประกาศธรรมจักรอันยอดเยี่ยมในที่นี้... ว่า ตถาคตได้เสด็จดับขันธปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสส นิพพานธาตุในที่นี้ อานนท์ ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งจาริกไปยังเจดีย์จักมีจิตเลื่อมใสตายไป ชนเหล่านั้นทั้งหมดหลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์[5] ซึ่งจากข้อความนี้แสดงให้เห็นถึงการเดินทางเพื่อที่จะไปแสดงความเคารพสักการะในสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธเจ้านั้น อันมีมาตั้งแต่ในครั้งพุทธกาลจนมาถึงในปัจจุบัน แสดงให้เห็นว่าการเดินทางเชื่อมโยงกับศรัทธาและการแสวงหาความสงบทางจิตใจมีมาตั้งแต่โบราณ

เมื่อพิจารณาบทบาทของวัดในสังคมไทย วัดไม่เพียงเป็นสถานที่ประกอบศาสนกิจ หากแต่ยังเป็นศูนย์กลางกิจกรรมชุมชน การเรียนรู้ และเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์และศิลปกรรม ตัวอย่างเช่น วัดสำคัญในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ที่กษัตริย์และประชาชนต่างเดินทางไปนมัสการศาสนสถานเพื่อความเป็นสิริมงคล[6] รวมทั้งวัดสำคัญในปัจจุบัน เช่น วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ที่มีนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและต่างประเทศเดินทางไปเยือนนับล้านคนต่อปี สะท้อนให้เห็นว่าวัดเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาที่ทรงคุณค่าและเป็นที่นิยม[7]

---

[2] พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม,** (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2556), หน้า 590.

[3] วิ.ม. (ไทย) 4/32/40.

[4] วิ.ม.(ไทย) 4/32/40.

[5] ที.ม. (ไทย) 10/202/150.

[6] กรมศิลปากร, **พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา,** (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ศิลปากร, 2550), หน้า 204

[7] การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, **วัดพัฒนา 43,** (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2543), หน้า 83 – 84.

ในปัจจุบัน วัดได้พัฒนาบทบาทด้านการท่องเที่ยวมากขึ้น โดยการสร้างศาสนสถาน ศาสนวัตถุ และจัดกิจกรรมที่หลากหลาย เช่น การปฏิบัติธรรม การไหว้พระ 9 วัด การสักการะพระธาตุประจำปีเกิด การจัดงานประเพณีสำคัญ ตลอดจนกิจกรรมเชิงวัฒนธรรมที่ส่งเสริมการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน ซึ่งก่อให้เกิดผลดีทั้งต่อวัด ชุมชน และผู้มาเยือน ทั้งในด้านเศรษฐกิจ การศึกษา ศิลปวัฒนธรรม และการพัฒนาจิตใจ[8]

วัดป่าพุทธชินวงศาราม ตำบลห้วยแก้ว อำเภอภูกามยาว จังหวัดพะเยา เป็นวัดที่มีการบริหารจัดการอย่างเป็นระบบ และมีการพัฒนาโครงการที่หลากหลายเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงพุทธ เช่น การสร้างองค์สัตนาคราชพญามุจลินท์ การสร้างพระพุทธเมตตาประชาไทย หอกรรมฐาน องค์หลวงปู่ดู่ พระอุปคุตทรงจักรพรรดิ ตลอดจนการปรับปรุงภูมิทัศน์และหอคำหลวง ทั้งหมดนี้สะท้อนถึงการพัฒนาวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่เชื่อมโยงมิติศาสนา ศิลปวัฒนธรรม และเศรษฐกิจชุมชนอย่างลงตัว[9]

ด้วยเหตุผลดังกล่าว ผู้วิจัยจึงมีความสนใจศึกษาการวิเคราะห์การจัดการการท่องเที่ยวเชิงพุทธที่เหมาะสมสำหรับวัดป่าพุทธชินวงศาราม เพื่อให้ได้แนวทางการจัดการที่สามารถตอบสนองต่อความต้องการของนักท่องเที่ยว ควบคู่ไปกับการธำรงคุณค่าทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมท้องถิ่น อันจะนำไปสู่การพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงพุทธอย่างยั่งยืน.

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาสภาพทั่วไปของการบริหารจัดการการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย

2. เพื่อวิเคราะห์การจัดการการท่องเที่ยวเชิงพุทธที่เหมาะสมสำหรับวัดป่าพุทธชินวงศาราม จังหวัดพะเยา

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์การจัดการการท่องเที่ยวเชิงพุทธที่เหมาะสมสำหรับวัดป่าพุทธชินวงศาราม” เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยผู้วิจัยได้กำหนดขั้นตอนและขอบเขตการดำเนินงานดังนี้

1. ศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวเชิงพุทธ ทั้งจากคัมภีร์พระพุทธศาสนา เช่น พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และเอกสารทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับหลักการและแนวคิดการจัดการแหล่งท่องเที่ยวเชิงพุทธ รวมทั้งแนวคิดการพัฒนาการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืนตามวิถีพุทธ

---

[8] พุทธทาสภิกขุ, **การท่องเที่ยวกับพระพุทธศาสนา,** (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, 2543), หน้า 10–11.

[9] วัดป่าพุทธชินวงศาราม, เอกสารโครงการพัฒนาวัดเพื่อการท่องเที่ยวเชิงพุทธ (พะเยา: วัดป่าพุทธชินวงศาราม, 2567), หน้า 5–8.

2. ศึกษาสภาพทั่วไปของการบริหารจัดการการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย โดยอ้างอิงจากหนังสือ งานวิจัย และบทความวิชาการที่เกี่ยวข้อง เพื่อทำความเข้าใจบทบาท ความสำคัญ รูปแบบกิจกรรม และปัญหาที่พบ

3. ศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับการจัดการการท่องเที่ยวเชิงพุทธของวัดป่าพุทธชินวงศาราม จากเอกสาร แผนพัฒนา โครงการ รายงาน และสื่อเผยแพร่ที่เกี่ยวข้อง เพื่อระบุองค์ประกอบ ตัวชี้วัด และแนวปฏิบัติที่เหมาะสม

4. รวบรวม จัดหมวดหมู่ และวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารทั้งหมด โดยใช้การวิเคราะห์เชิงเนื้อหา (Content Analysis) เพื่อสังเคราะห์ข้อค้นพบเชิงลึกเกี่ยวกับรูปแบบการจัดการการท่องเที่ยวเชิงพุทธที่สอดคล้องกับหลักพระพุทธศาสนา

5. สรุปผลการวิจัยและจัดทำข้อเสนอแนะแนวทางการพัฒนา เพื่อให้การจัดการการท่องเที่ยวเชิงพุทธของวัดป่าพุทธชินวงศารามมีความเหมาะสม ยั่งยืน และรักษาคุณค่าทางจิตวิญญาณและวัฒนธรรม

ผลการวิจัย

1. สภาพทั่วไปของการบริหารจัดการการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย พบว่า การบริหารจัดการการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยมีลักษณะสำคัญที่สามารถนำมาเป็นพื้นฐานในการวิเคราะห์ได้ 4 ประการ ดังนี้ ประการแรก การท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาไม่ใช่เพียงกิจกรรมเพื่อการพักผ่อนหรือความบันเทิง หากแต่เป็นกระบวนการ “เรียนรู้ทางจิตใจและวัฒนธรรม” ที่มีเป้าหมายเพื่อสักการะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ฝึกปฏิบัติตามหลักธรรม และเรียนรู้คุณค่าทางศิลปวัฒนธรรมในพื้นที่ศาสนสถาน[10] ดังนั้น การบริหารจัดการการท่องเที่ยวเชิงพุทธจึงต้องให้ความสำคัญต่อมิติทางศาสนาและจิตวิญญาณควบคู่กับมิติสังคมและวัฒนธรรม ประการที่สอง การจัดการการท่องเที่ยวเชิงพุทธในบริบทของสังคมไทยจำเป็นต้องอาศัย “การมีส่วนร่วมและความร่วมมือ” จากทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ชุมชน และหน่วยงานภาครัฐ เพื่อให้เกิดการกำหนดแผนพัฒนาและรูปแบบกิจกรรมที่เหมาะสมกับบริบทพื้นที่ แนวทางดังกล่าวสอดคล้องกับแนวคิด การจัดการแบบมีส่วนร่วม (Co-management) ซึ่งมุ่งให้เกิดการแบ่งปันอำนาจ ความรับผิดชอบ และผลประโยชน์อย่างเป็นธรรมระหว่างรัฐ วัด และชุมชนท้องถิ่น[11] ประการที่สาม การพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวเชิงพุทธต้องยึดหลัก “ทุนทางสังคมและทุนทางวัฒนธรรม” ที่มีอยู่ในพื้นที่ ไม่ว่าจะเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น ประเพณี วัฒนธรรม หรือศิลปกรรม ซึ่งสามารถนำมาสร้างเอกลักษณ์และคุณค่าเฉพาะให้กับแหล่งท่องเที่ยว ตลอดจนเป็นฐานใน

---

[10] Timothy, D. J., & Olsen, D. H., **Tourism**, Religion and Spiritual Journeys (eBook, London; New York: Routledge). [ออนไลน์] แหล่งที่ม: DOI: https://doi.org/10.4324/978020 3001073 (วันที่ 16 สิงหาคม 2568)

[11] ธำรงรัตน์ มุสิกานนท์, การมีส่วนร่วมของชุมชนในการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนา, **วารสารสถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์**, (กรกฎาคม–ธันวาคม 2561), หน้า 1–23.

การพัฒนาแหล่งเรียนรู้ทางจิตวิญญาณที่สร้างประโยชน์ให้แก่ทั้งนักท่องเที่ยวและชุมชน ประการที่สี่ จากการทบทวนเอกสารและกรณีศึกษาวัดที่มีศักยภาพด้านการท่องเที่ยวเชิงพุทธ พบว่า วัดส่วนใหญ่มีจุดเด่นในด้านภูมิทัศน์ทางธรรมชาติ การจัดกิจกรรมทางศาสนาอย่างต่อเนื่อง และความร่วมมือกับชุมชนในท้องถิ่น โดยเปิดโอกาสให้ชุมชนเข้ามามีบทบาทในการบริการ การถ่ายทอดภูมิปัญญา และการจัดกิจกรรมสาธารณประโยชน์ ส่งผลให้เกิดทั้งการสร้างรายได้ และการยกระดับความภาคภูมิใจในคุณค่าทางศิลปวัฒนธรรม โดยสรุป สภาพทั่วไปของการบริหารจัดการการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยสะท้อนให้เห็นว่า การจัดการที่ยั่งยืนจะต้องบูรณาการองค์ประกอบสำคัญ 4 ด้าน คือ (1) การจัดการด้านกายภาพและสิ่งแวดล้อม (2) การจัดกิจกรรมทางศาสนาและวัฒนธรรม (3) การเสริมสร้างจิตใจและปัญญาของผู้มาเยือน และ (4) การมีส่วนร่วมของชุมชนและเครือข่ายผู้เกี่ยวข้อง[12] ทั้งนี้ การเชื่อมโยงหลักพระพุทธศาสนาเข้ากับกระบวนการบริหารจัดการอย่างเหมาะสม จะทำให้แหล่งท่องเที่ยวเชิงพุทธสามารถตอบสนองต่อความต้องการของนักท่องเที่ยว พร้อมทั้งธำรงรักษาคุณค่าทางศาสนาและวัฒนธรรมไว้ได้อย่างยั่งยืน

2. ผลการวิเคราะห์การจัดการการท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนาของวัดป่าพุทธชินวงศาราม พบว่า มีลักษณะเด่นอยู่ที่ “ความสมดุลระหว่างคุณค่าทางศาสนาและระบบการจัดการด้านการท่องเที่ยว” โดยยึดหลัก สัปปายะ เป็นแนวทางสำคัญในการจัดสภาพแวดล้อมและรูปแบบกิจกรรมให้เอื้อต่อการภาวนา ขณะเดียวกันก็จัดเตรียมสิ่งอำนวยความสะดวกให้เหมาะสมกับผู้มาเยือนอย่างเป็นระบบ ผลการศึกษาและการวิเคราะห์เชิงระบบ (SWOT Analysis) ทำให้สามารถสรุปแนวทางการจัดการที่เหมาะสมไว้เป็น 4 องค์ประกอบหลัก ดังนี้ 1) องค์ประกอบด้านกายภาพและสิ่งแวดล้อม วัดได้จัดภูมิทัศน์โดยเน้นความร่มรื่น สงบ สะอาด และสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการปฏิบัติธรรม รวมถึงมีการดูแลโบราณสถานอย่างเป็นระบบ ทั้งนี้เพื่อสร้างบรรยากาศที่เอื้อต่อการเสริมสร้างศรัทธาและการเรียนรู้ทางจิตวิญญาณของผู้มาเยือน 2) องค์ประกอบด้านกิจกรรมเชิงพุทธและวัฒนธรรม มีการออกแบบกิจกรรมทางศาสนาที่หลากหลาย เช่น โครงการปฏิบัติธรรม การบรรยายธรรม และนิทรรศการพุทธศิลป์ตลอดจนการฟื้นฟูประเพณีท้องถิ่น เพื่อเชื่อมโยงระหว่างศรัทธาของนักท่องเที่ยวกับวิถีชีวิตของชุมชนในพื้นที่ศาสนสถาน[13] 3) องค์ประกอบด้านการพัฒนาจิตใจและปัญญา วัดมุ่งจัดกระบวนการเรียนรู้ด้านพุทธศาสนาอย่างเป็นขั้นตอน โดยจัดสื่อการเรียนรู้ พื้นที่เก็บตัวปฏิบัติสมาธิ และกิจกรรมเชิงปฏิบัติ เพื่อให้ผู้มาเยือนได้รับ “ประสบการณ์ทางธรรม” ที่เกิดทั้งสมาธิและปัญญา 4) องค์ประกอบด้านการมีส่วนร่วมของชุมชนและการสร้างเครือข่ายวัดเปิดพื้นที่ให้ชุมชนและองค์กรท้องถิ่นเข้ามามีส่วนร่วมตั้งแต่การวางแผน

---

[12] ธำรงรัตน์ มุสิกานนท์, การมีส่วนร่วมของชุมชนในการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนา, **วารสารสถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์**, (กรกฎาคม–ธันวาคม 2561), หน้า 1–23.

[13] มูลนิธิหอจดหมายเหตุพุทธทาส อินทปัญโญ, **แนวทางการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงศาสนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ของการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.) โดยภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**, บทคัดย่อ.

จนถึงการดำเนินกิจกรรม เช่น การพัฒนามัคคุเทศก์ท้องถิ่น การจัดบริการและกิจกรรมพัฒนาชุมชน รวมถึงการสร้างเครือข่ายความร่วมมือกับหน่วยงานภายนอก ซึ่งช่วยเสริมพลังทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมให้เกิดประโยชน์ร่วมกันอย่างยั่งยืน ปัจจัยแห่งความสำเร็จ ที่ส่งผลให้รูปแบบการบริหารจัดการของวัดมีประสิทธิภาพ ได้แก่ (1) การมีผู้นำทางศาสนาที่มีบทบาทเชิงประสานงาน (2) ความร่วมมือของชุมชนท้องถิ่น (3) การบูรณาการหลักพระพุทธศาสนากับแนวคิดการจัดการท่องเที่ยวสมัยใหม่ และ (4) การใช้เทคโนโลยีประชาสัมพันธ์อย่างมีประสิทธิภาพ สรุปผลในภาพรวม รูปแบบการจัดการการท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนาของวัดป่าพุทธชินวงศาราม เป็น รูปแบบการจัดการแบบบูรณาการ ที่เชื่อมโยงศาสนา วัฒนธรรม และเศรษฐกิจชุมชนเข้าด้วยกันอย่างเหมาะสม และเปิดโอกาสให้ทุกภาคส่วนเข้ามามีส่วนร่วมในลักษณะ “การมีเจ้าของร่วมกัน” ซึ่งไม่เพียงยกระดับคุณภาพการท่องเที่ยวเชิงพุทธของวัดเพียงแห่งเดียว แต่ยังสามารถใช้เป็นต้นแบบในการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงพุทธในพื้นที่อื่น ๆ ให้เกิดความยั่งยืนได้อย่างแท้จริง

อภิปรายผลการวิจัย

1. สภาพทั่วไปของการบริหารจัดการการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย

พบว่า จากการวิเคราะห์สภาพทั่วไปของการบริหารจัดการการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย สามารถเชื่อมโยงและสอดคล้องกับงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในประเด็นสำคัญ 3 เรื่อง ซึ่งช่วยยืนยันและสนับสนุนแนวทางการจัดการเชิงบูรณาการที่เน้นการมีส่วนร่วม มิติทางศาสนา และการใช้ทุนทางวัฒนธรรม ดังนี้ ประการแรก การเน้นมิติทางศาสนาและวัฒนธรรมในกระบวนการจัดการการท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนา สอดคล้องกับงานวิจัยของ *สุภาภรณ์ จันทร์เพ็ญ* ซึ่งศึกษาเกี่ยวกับการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงศาสนาในประเทศไทย โดยพบว่า การจัดการการท่องเที่ยวเชิงศาสนาที่ประสบความสำเร็จต้องให้ความสำคัญกับการเชื่อมโยงคุณค่าทางศาสนาและจิตวิญญาณในกระบวนการบริหารจัดการ ทั้งนี้ สุภาภรณ์ได้เน้นว่า การท่องเที่ยวเชิงศาสนาไม่เพียงมุ่งหวังสร้างความเข้าใจในพระพุทธศาสนาให้แก่นักท่องเที่ยว แต่ยังช่วยเสริมสร้างคุณค่าทางจิตใจและความรู้ทางวัฒนธรรมในระดับพื้นที่ สุภาภรณ์ จันทร์เพ็ญ ประการที่สอง การจัดการที่เน้นการมีส่วนร่วมของภาคส่วนต่าง ๆ ในชุมชน อาทิ ชุมชนท้องถิ่น องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และหน่วยงานภาครัฐ พบว่า มีความสอดคล้องกับงานวิจัยของ *สมชาย พันธุ์สิงห์* ซึ่งกล่าวถึงแนวทางการจัดการการท่องเที่ยวแบบมีส่วนร่วม (Co-management) ในชุมชน โดยสมชายชี้ให้เห็นว่า การมีส่วนร่วมของชุมชนในทุกขั้นตอน ตั้งแต่การวางแผน การดำเนินการ และการประเมินผล จะช่วยสร้างความยั่งยืนให้กับแหล่งท่องเที่ยว ทั้งนี้ งานวิจัยยังระบุว่าการแบ่งปันอำนาจและความรับผิดชอบระหว่างรัฐ วัด และชุมชนท้องถิ่น ส่งผลให้เกิดการพัฒนารูปแบบการท่องเที่ยวที่เหมาะสมและตอบสนองความต้องการของนักท่องเที่ยว ประการที่สาม การใช้ทุนทางสังคมและทุนทางวัฒนธรรมในพื้นที่เพื่อสร้างเอกลักษณ์และคุณค่าเฉพาะให้กับแหล่งท่องเที่ยวเชิงพุทธ สอดคล้องกับงานวิจัยของ *จันทร์เพ็ญ วรสิงห์* ซึ่งศึกษาเกี่ยวกับการพัฒนาทุนทางวัฒนธรรมเพื่อการท่องเที่ยวในชุมชน โดยจันทร์เพ็ญระบุ

ว่า การนำทุนทางวัฒนธรรมที่มีอยู่ในพื้นที่ เช่น ประเพณี ศิลปกรรม และภูมิปัญญาท้องถิ่น มาผนวกเข้ากับกระบวนการจัดการการท่องเที่ยว จะช่วยสร้างความโดดเด่นและดึงดูดนักท่องเที่ยว อีกทั้งยังช่วยส่งเสริมความภาคภูมิใจในวัฒนธรรมของชุมชนและการสร้างรายได้อย่างยั่งยืน สรุป งานวิจัยทั้งสามเรื่องดังกล่าวช่วยสนับสนุนข้อค้นพบที่ว่า การบริหารจัดการการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยควรให้ความสำคัญกับการบูรณาการองค์ประกอบสำคัญทั้ง 4 ด้าน ได้แก่ การจัดการด้านกายภาพและสิ่งแวดล้อม การจัดกิจกรรมทางศาสนาและวัฒนธรรม การเสริมสร้างจิตใจและปัญญาของผู้มาเยือน และการมีส่วนร่วมของชุมชนและเครือข่ายผู้เกี่ยวข้อง การเชื่อมโยงหลักพระพุทธศาสนากับกระบวนการบริหารจัดการดังกล่าว ไม่เพียงตอบสนองต่อความต้องการของนักท่องเที่ยว แต่ยังช่วยธำรงรักษาคุณค่าทางศาสนาและวัฒนธรรมของสังคมไทยไว้อย่างยั่งยืน

2. ผลการวิเคราะห์การจัดการการท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนาของวัดป่าพุทธชินวงศาราม พบว่า จากผลการวิเคราะห์การจัดการการท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนาของวัดป่าพุทธชินวงศาราม ที่เน้น "ความสมดุลระหว่างคุณค่าทางศาสนาและระบบการจัดการด้านการท่องเที่ยว" โดยใช้หลัก สัปปายะ เป็นแนวทางสำคัญ สามารถเชื่อมโยงกับงานวิจัยอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องในสามประเด็นสำคัญ ดังนี้ประการแรก การจัดภูมิทัศน์และสิ่งแวดล้อมให้เอื้อต่อการปฏิบัติธรรม สอดคล้องกับงานวิจัยของ เกรียงไกร ศรีสุวรรณ ซึ่งศึกษาแนวทางการพัฒนาศาสนสถานเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงพุทธ เกรียงไกรชี้ให้เห็นว่าการออกแบบภูมิทัศน์ของศาสนสถานควรเน้นความสงบ ร่มรื่น และสะอาด เพื่อสร้างบรรยากาศที่ช่วยเสริมสร้างสมาธิและศรัทธาในพระพุทธศาสนา ผลการศึกษายังระบุว่าการจัดการด้านกายภาพและสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสม ส่งผลโดยตรงต่อประสบการณ์ของนักท่องเที่ยวและการสนับสนุนคุณค่าทางจิตวิญญาณในระยะ ประการที่สอง การออกแบบกิจกรรมที่หลากหลายเพื่อเชื่อมโยงศรัทธาของนักท่องเที่ยวกับวิถีชีวิตชุมชนในพื้นที่ สอดคล้องกับงานวิจัยของ สุพัตรา วัฒนกุล ซึ่งศึกษาการจัดกิจกรรมทางวัฒนธรรมในศาสนสถานเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม งานวิจัยนี้ชี้ให้เห็นว่า การจัดกิจกรรมทางศาสนา เช่น การปฏิบัติธรรม การบรรยายธรรม และการจัดนิทรรศการทางศิลปวัฒนธรรม มีความสำคัญต่อการสร้างความเข้าใจในพุทธศาสนาและส่งเสริมความสัมพันธ์ระหว่างนักท่องเที่ยวกับชุมชนในพื้นที่ นอกจากนี้ การฟื้นฟูประเพณีท้องถิ่นยังช่วยสร้างเอกลักษณ์เฉพาะตัวให้กับแหล่งท่องเที่ยวและเพิ่มคุณค่าให้กับประสบการณ์ของผู้มาเยือน ประการที่สาม การเปิดโอกาสให้ชุมชนและองค์กรท้องถิ่นมีส่วนร่วมในกระบวนการจัดการ สอดคล้องกับงานวิจัยของ อรุณี ศรีสมบัติ ซึ่งศึกษาแนวทางการพัฒนาการท่องเที่ยวโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน (Community-based Tourism) อรุณีระบุว่า การมีส่วนร่วมของชุมชนในทุกขั้นตอน ตั้งแต่การวางแผน การดำเนินการ และการประเมินผล ช่วยสร้างความรู้สึกเป็นเจ้าของร่วมกัน และนำไปสู่การพัฒนาการท่องเที่ยวที่ยั่งยืน งานวิจัยยังชี้ให้เห็นว่าการพัฒนามัคคุเทศก์ท้องถิ่นและการจัดกิจกรรมพัฒนาชุมชน ช่วยเสริมความเข้มแข็งทางสังคมและเศรษฐกิจของพื้นที่ พร้อมทั้งสร้างเครือข่ายความร่วมมือกับหน่วยงานภายนอกที่มีประสิทธิภาพ สรุป ผลการศึกษาการจัดการการท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนาของวัดป่าพุทธชินวงศาราม สอดคล้องกับงานวิจัยทั้งสามเรื่องในแง่ของการ

จัดภูมิทัศน์ให้เหมาะสม การออกแบบกิจกรรมที่เชื่อมโยงศาสนาและวัฒนธรรม และการเปิดโอกาสให้ชุมชนมีส่วนร่วมในกระบวนการจัดการ การบริหารจัดการแบบบูรณาการเช่นนี้ ไม่เพียงช่วยยกระดับคุณภาพการท่องเที่ยวเชิงพุทธ แต่ยังช่วยสร้างความยั่งยืนให้กับชุมชนและศาสนสถาน ทั้งนี้ แนวทางดังกล่าวสามารถใช้เป็นต้นแบบสำหรับการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนาในพื้นที่อื่น ๆ ต่อไป

องค์ความรู้ใหม่

จากผลการศึกษาพบว่า การพัฒนารูปแบบการบริหารจัดการการท่องเที่ยวเชิงพุทธของวัดป่าพุทธชินวงศ์ โดยอาศัยกระบวนการ **SWOT Analysis** และการบูรณาการมิติทางศาสนา วัฒนธรรม และเศรษฐกิจชุมชน ได้ก่อให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ที่สำคัญ ดังนี้

1) **องค์ความรู้ด้านการจัดการกายภาพและสิ่งแวดล้อมเชิงพุทธ** (Buddhist-Oriented Physical and Environmental Management) การออกแบบและจัดการภูมิทัศน์ สิ่งอำนวยความสะดวก และการอนุรักษ์โบราณสถานภายในวัด ไม่เพียงตอบสนองต่อความต้องการด้านการท่องเที่ยว แต่ยังสนับสนุนบรรยากาศที่เอื้อต่อการปฏิบัติธรรม องค์ความรู้นี้ชี้ให้เห็นว่า กายภาพและสิ่งแวดล้อมของวัดสามารถกลายเป็น “สัปปายะ” ที่เอื้อต่อทั้งการท่องเที่ยวและการภาวนาได้พร้อมกัน

2) **องค์ความรู้ด้านกิจกรรมเชิงบูรณาการศาสนา–วัฒนธรรม** (Integrating Religious–Cultural Activities) การจัดโครงการปฏิบัติธรรม การบรรยายธรรม นิทรรศการพุทธศิลป์ และการฟื้นฟูประเพณีท้องถิ่น แสดงให้เห็นว่า การผสมผสานกิจกรรมทางศาสนากับวัฒนธรรมท้องถิ่นสามารถสร้างมิติการเรียนรู้และความศรัทธาที่ลึกซึ้ง พร้อมเชื่อมโยงชุมชนเข้ากับนักท่องเที่ยวอย่างมีพลัง[14]

3) **องค์ความรู้ด้านการพัฒนาจิตใจและปัญญาผ่านการท่องเที่ยว** (Developing Mind and Wisdom through Tourism) การจัดพื้นที่สมาธิ สื่อการเรียนรู้ และการอบรมเชิงปฏิบัติ ก่อให้เกิดความเข้าใจใหม่ว่า การท่องเที่ยวเชิงพุทธมิใช่เพียงการชมวัดหรือโบราณสถาน แต่เป็นการสร้าง “ประสบการณ์ภาวนา” ที่ทำให้นักท่องเที่ยวได้รับทั้งความสงบและปัญญา[15]

4) **องค์ความรู้ด้านการมีส่วนร่วมของชุมชนและเครือข่าย** (Community and Network Participation) ผลการศึกษายืนยันว่า การท่องเที่ยวเชิงพุทธจะยั่งยืนได้ก็ต่อเมื่อชุมชนมีบทบาทร่วมในกระบวนการจัดการ ตั้งแต่การบริการ ผลิตภัณฑ์ชุมชน ไปจนถึงการพัฒนามัคคุเทศก์ท้องถิ่น และการสร้างเครือข่ายกับภาครัฐ–เอกชน

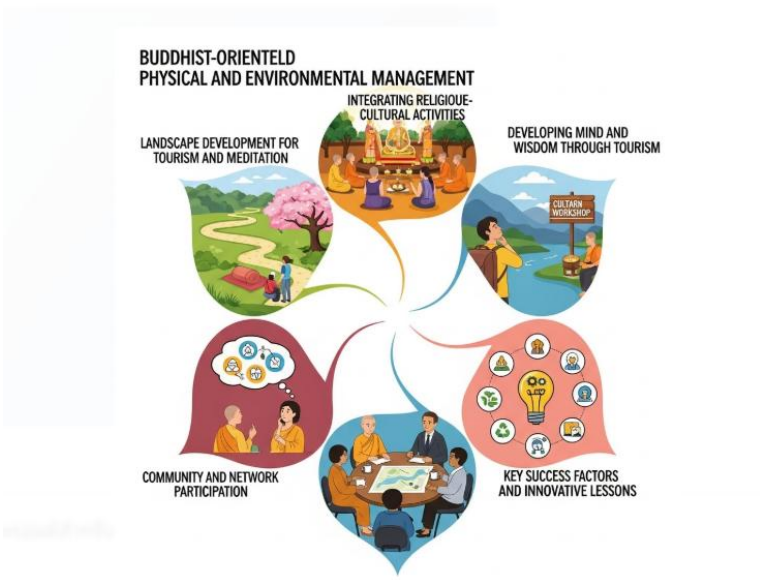
---

[14] ภัทร์สุภา ลีลานภาพรรณ์ , “ การท่องเที่ยวเชิงพุทธ: ศึกษาเฉพาะกรณีแหล่งวัฒนธรรมในกรุงเทพมหานคร”, **สารนิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, 2551), หน้า 25.

[15] สุภาภรณ์ บัวใหญ่, **การจัดการแบบมีส่วนร่วมเพื่อการพัฒนาการท่องเที่ยวโดยชุมชนอย่างยั่งยืน** , (กรุงเทพมหานคร : ศูนย์ส่งเสริมวิชาการและเอกสารทางวิชาการ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2561, หน้า 112–114.

5) **ปัจจัยแห่งความสำเร็จและบทเรียนเชิงนวัตกรรม** (Key Success Factors and Innovative Lessons) งานวิจัยนี้สร้างองค์ความรู้ใหม่ว่าปัจจัยความสำเร็จอยู่ที่ การสนับสนุนจากผู้นำทางศาสนา ความร่วมมือของชุมชน การประยุกต์หลักธรรมเข้ากับการจัดการสมัยใหม่ และการใช้เทคโนโลยีสื่อสารเพื่อเผยแพร่ข้อมูล บทเรียนเหล่านี้สะท้อนว่า ความสมดุลระหว่างศรัทธา–การท่องเที่ยว และการพัฒนาศักยภาพบุคลากรอย่างต่อเนื่อง เป็นเงื่อนไขสำคัญของความยั่งยืน

องค์ความรู้ใหม่ BIDCK: MODEL

บทสรุป

จากการศึกษาพบว่า การจัดการการท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนาของวัดป่าพุทธชินวงศาราม จังหวัดพะเยา ดำเนินไปบนพื้นฐานของความสมดุลระหว่างคุณค่าทางศาสนากับการจัดการด้านการท่องเที่ยว โดยอาศัยหลัก “สัปปายะ” เป็นแนวทางสำคัญในการจัดสภาพแวดล้อมและกิจกรรมให้เกื้อกูลต่อการปฏิบัติธรรม ควบคู่ไปกับการจัดสิ่งอำนวยความสะดวกที่เหมาะสมสำหรับนักท่องเที่ยว การวิเคราะห์ในเชิงมิติต่าง ๆ สะท้อนให้เห็นว่าวัดให้ความสำคัญกับการจัดภูมิทัศน์และสิ่งแวดล้อมที่ร่มรื่นและเป็นระเบียบเรียบร้อย ตลอดจนการออกแบบกิจกรรมเชิงพุทธที่หลากหลาย ทั้งการปฏิบัติธรรม การบรรยายธรรม และการฟื้นฟูประเพณีท้องถิ่น ซึ่งไม่เพียงเชื่อมโยงศรัทธาเข้ากับวิถีชุมชน แต่ยังเปิดโอกาสให้คนรุ่นใหม่ได้เข้ามามีส่วนร่วมอย่างสร้างสรรค์

นอกจากนี้ วัดยังได้พัฒนากระบวนการเรียนรู้ทางจิตใจเพื่อมอบประสบการณ์ทางธรรมแก่ผู้มาเยือน อาทิ การจัดพื้นที่สำหรับสมาธิ การผลิตสื่อการเรียนรู้ และการจัดอบรมเชิงปฏิบัติ ส่งผลให้การท่องเที่ยวไม่จำกัดอยู่เพียงการชมศิลปวัฒนธรรมหรือสิ่งก่อสร้าง หากแต่ยังช่วยยกระดับจิตใจและปัญญาของผู้เข้าร่วม ขณะเดียวกัน การสร้างเครือข่ายความร่วมมือกับชุมชนและภาคีภายนอกอย่างต่อเนื่อง

โดยเฉพาะการปลูกฝัง “ความรู้สึกเป็นเจ้าของร่วมกัน” ในหมู่คนท้องถิ่น ถือเป็นกลไกสำคัญที่ส่งเสริมทั้งประสิทธิภาพและความยั่งยืนของการบริหารจัดการ

ปัจจัยแห่งความสำเร็จที่สำคัญ ได้แก่ การสนับสนุนจากผู้นำทางศาสนา ความร่วมมือของชุมชนและองค์กรท้องถิ่น การบูรณาการหลักธรรมเข้ากับแนวทางการจัดการสมัยใหม่ และการใช้เทคโนโลยีเพื่อการสื่อสารและประชาสัมพันธ์ ในขณะเดียวกัน บทเรียนที่ได้สะท้อนถึงความสำคัญของการวางแผนโดยรักษาสมดุลระหว่างศรัทธากับการท่องเที่ยว การเปิดโอกาสให้ทุกภาคส่วนมีส่วนร่วม และการพัฒนาศักยภาพบุคลากรอย่างต่อเนื่อง

โดยสรุป การจัดการการท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนาของวัดป่าพุทธชินวงศารามเป็นรูปแบบการบริหารจัดการเชิงบูรณาการที่เชื่อมโยงศาสนา วัฒนธรรม และเศรษฐกิจชุมชนเข้าด้วยกันอย่างเหมาะสม ซึ่งไม่เพียงช่วยยกระดับคุณภาพการท่องเที่ยวเชิงพุทธของวัด แต่ยังสามารถใช้เป็นแนวทางต้นแบบสำหรับการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนาในพื้นที่อื่น ๆ เพื่อให้เกิดความยั่งยืนทั้งในมิติของศรัทธา วัฒนธรรม และเศรษฐกิจของชุมชนได้อย่างแท้จริง

เอกสารอ้างอิง

กรมศิลปากร. **พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา.** กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ศิลปากร, 2550.

การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. **วัดพัฒนา 43.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2543.

เกรียงไกร ศรีสุวรรณ. (2562). **แนวทางการพัฒนาศาสนสถานเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงพุทธ.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

จันทร์เพ็ญ วรสิงห์. (2563). **ทุนทางวัฒนธรรมเพื่อการท่องเที่ยวในชุมชน.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ธำรงรัตน์ มุสิกานนท์. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนา. **วารสารสถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.** (กรกฎาคม–ธันวาคม 2561). หน้า 1–23.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.** กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2556.

พุทธทาสภิกขุ. **การท่องเที่ยวกับพระพุทธศาสนา.** กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, 2543.

ภัทร์สุภา ลีลานภาพรรณ์. “การท่องเที่ยวเชิงพุทธ: ศึกษาเฉพาะกรณีแหล่งวัฒนธรรมในกรุงเทพมหานคร”. **สารนิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, 2551.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539.

วัดป่าพุทธชินวงศาราม. **เอกสารโครงการพัฒนาวัดเพื่อการท่องเที่ยวเชิงพุทธ**. พะเยา: วัดป่าพุทธชินวงศาราม, 2567.

สมชาย พันธุ์สิงห์. (2561). **การจัดการการท่องเที่ยวแบบมีส่วนร่วมในชุมชน.** เชียงใหม่: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

สุพัตรา วัฒนกุล. (2561). **การจัดกิจกรรมทางวัฒนธรรมในศาสนสถานเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม**. เชียงใหม่: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

สุภาภรณ์ จันทร์เพ็ญ. (2559). **การพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงศาสนาในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สุภาภรณ์ บัวใหญ่**. การจัดการแบบมีส่วนร่วมเพื่อการพัฒนาการท่องเที่ยวโดยชุมชนอย่างยั่งยืน**. กรุงเทพมหานคร : ศูนย์ส่งเสริมวิชาการและเอกสารทางวิชาการ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2561.

อรุณี ศรีสมบัติ. (2564). **การพัฒนาการท่องเที่ยวโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

Timothy, D. J., & Olsen, D. H., **Tourism**, Religion and Spiritual Journeys (eBook, London; New York: Routledge). [ออนไลน์] แหล่งที่ม: DOI: https://doi.org/10.4324/978020 3001073 (วันที่ 16 สิงหาคม 2568)